

1941 M. BIRŽELIO 14-18 D. TRĖMIMAI

Įvadas

1941 m. birželio 14-18 d. Lietuvos gyventojų trėmimai papo vienu labiausiai tyrinėjamų Lietuvos naujausios istorijos objektų. Iškart po trėmimų pasirodė pirmosios laikraštinės publikacijos, kuriose tarp kitko buvo remiamasi ir kai kuriais autentiškais NKVD-NKGB dokumentais¹. 1942–1943 m. pasirodžiusiame veikalas “Lietuvių archyvas. Bolševizmo metai”², buvo apžvalginis A. Merklio straipsnis “Masinis lietuvių išvežimas į SSRS”. 1941-1942 m. buvo paskelbtos trėmimo mastus apibrėžusios išvados, kurių statistiniai duomenys daugiau kaip penkiasdešimt metų ir iki šiol keliauja iš vieno veikalo į kitą (šiuo metu tai atsispindi tik anglų kalba leidžiamuose leidiniuose)³.

Pirmasis apie sovietines deportacijas rašė R. Conquest’as ir sudarė pirmą trėmimų žemėlapi⁴. M. Gilberg’as savo “Rusijos istorijos atlase”⁵ apibendrino duomenis apie deportacijas Sovietų Sąjungoje. Tiesa dėmesys buvo sutelktas į etnines Kaukazo ir Krymo tautybių žmonių deportacijas. Bet archyvinių šaltinių trūkumas paliko šiuose darbuose savo ryškią žymę.

Dar keliasdešimt metų kaupėsi liudytojų atsiminimai ir straipsniai apie vieną ar kitą teroro epizodą. Bet išvados dėl suėmimo mastų ir pasekmių bei aplinkybių iš esmės nesikeitė⁶. 1988 m. pasirodė paskutinis darbas, kuriame mėginta remiantis įvairiais šaltiniais apibrėžti Lietuvos gyventojų patirtus nuostolius, tarp jų ir patirtus trėmimų metu. A. Damušis savo studijoje “Lietuvos gyventojų aukos ir nuostoliai Antrojo pasaulinio karo ir pokario (1940-1959) metais”⁷. Bet autorius nekėlė sau tikslo kvestionuoti šaltiniuose pateikiamų tremtinių skaičiaus ir statistinės išvados dėl to nesikeitė.

Naujas tyrimų laikotarpis prasidėjo 1991 metais, kuomet apie 1941 m. dokumentus trėmimus pradėta rinkti iš buvusių slaptų archyvų. Pirmieji pasirodė rusų istorikų darbai, kurie perteikė NKVD-NKGB dokumentuose pasitaikančius duomenis apie tremtinių skaičių bei jų gyvenimo sąlygas⁸. Rusijos istoriografijoje trėmimai traktuojami kaip prievartinės migracijos išraiška. Kuomet prievarta buvo tiesioginė ir taikant represines priemones žmonės buvo perkeliami,

---

¹ Kur išvežti lietuvių tremtiniai, Lietuvos raudonojo kryžiaus žinios, 1941, Liepos 29; Merkelis A. Kaip vyko tremiamų lietuvių medžioklė, Savitarpinės pagalbos žinios, 1942, Gegužės 19; Iš kur ir kada buvo išvežti tremtiniai į Rusiją, Ūkininko patarėjas, 1941, liepos 33 ir t.t.

² Lietuvių archyvas. Bolševizmo metai, Kaunas., 1942, t. 1-3, 1943. T. 4.

³ Petersen D. Roger, Resistance and rebellion: lessons from Eastern Europe, Cambridge University Press, 2001, p. 129.

⁴ Conquest R. Soviet deportations of nationalities, London., 1960; Conquest, 1970, p. 94.

⁵ Gilbert M/ Atlas of Russian History, Doprset Press, 1985.

⁶ Swettenham J. A. The Tragedy of Baltic States: A Report Compiled from Official Documents and Eyewitnesses’ Stories. London, 1952; Rummel R. J. Lethal Politics, Soviet Genocide and Mass Murder since 1917, London., 1996, 132 p.; Pajaujįs-Javis J. Soviet genocide in Lithuania. New York, 1980.

⁷ Damušis A. Lietuvos gyventojų aukos ir nuostoliai Antrojo pasaulinio karo ir pokario (1940-1959) metais, Chikago, 1988; Trečias pataisytas leidimas. K., 1991.

tuomet tai vadinama deportacijomis⁹. Bet trėmimų problematika Rusijoje domėjosi ir ją analizavo gausus autorių būrys: N. Bugaj¹⁰, A. Gurjanov¹¹, V. Zemskov¹², S. Alijeva¹³ ir kt. jų pateikta itin gausia empirine medžiaga pasinaudota ir šioje studijoje. Bet ypatingą publikacijų grupę sudaro darbai, kuriuose itin didelis dėmesys buvo skiriamas 1941 m. birželio trėmimų pobūdžiui ir statistikai¹⁴.

Pradėti rengti pirmieji ištremtųjų vardynai. Tiesa prioritetas šiuo atžvilgiu priklausė Lietuvos Raudonajam kryžiui, kuris ši darbą pradėjo dar 1941 m. Po kelių dešimtmečių L. Kerulis sudarė ir išleido 1941 m. išvežtų politinių kalinių ir tremtinių vardyną. Į jį buvo įtraukti 19 285 žmonės¹⁵. Lietuvoje nuo 1988 m. buvo tęsiamas pradėtas vardyno sudarymo darbas¹⁶. Pirmame šio vardyno tome buvo suregistruoti 27 806 suimti, ištremti ar nužudyti žmonės, o 1998 m. pataisytame ir papildytame vardyno tome – jau 30 461 žm.

---

⁸ Zemskov V. N. Nekotoryje dannyje o specposelencach – pribaltijcach, raduga, Tallin, 1990, s. 56-61; Zemskov V. N. Massovoe osvoboždenie specposelencev I ssyl'nych (1954-191), Sociologičeskije issledovanija, 1991, Nr. 1, p. 5-26.

⁹ Полян П. Не по своей воле, История и география принудительных миграций в СССР, Москва, 2001.

¹⁰ Бугай Н. Ф. Иосиф Сталин – Лаврентию Берия: «Их надо депортировать»б М., 1992; Власть сатаны. О депортациях народов прибалтики в 40-50-е годы, молодая гвардия, 1993, № 4, с. 40-48.

¹¹ Гурьянов А. Э. Маштабы депортации населения вглубь СССР в мае-июне 1941 г., Репрессии против польских граждан, Вып. 1, М., 1997, с. 137-175.

¹² Земсков В.Н. Спецпоселенцы (по документам НКВД-БВД СССР), Социологические исследования, 1990, № 11, с. 3-17; Спецпоселенцы (1930-1959), Население России в 1920-1950-е годы: численность, потери, миграцииб М., с. 145-194; Заключенные, спецпоселенцы, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные (статистико – географически аспект), Социологические исследования, 1991, № 5, с. 151-165.

¹³ Так это было: Национальные репрессии в СССР 1919-1952 годы, 1-3 т., сост. Алиева С.У., М., 1993.

¹⁴ V. Karaliun, “O peremeščenii protivnikov sovetskoj vlasti, kapitalističeskich i deklassirovannyh elementov 14 ijunia 1941 goda”, *Latvija na grani epoch*, vypusk 2, pod red. L. Zile i dr., Rīga: Avots, 1988, p. 78–94; L. Zile, “Rusifikacija Latvija 1940–1941 gadi”, *Latvijas vesture*, 1992, N. 3, p. 63–64. Šiame straipsnyje skaičiai pateikti remiantis H. Struodo paskelbtu SSRS generalinės prokuratūros darbuotojo G. Terechovo 1965 m. kovo 31 d. laišku A. Mikojanui (išverstu į latvių k.); K. Kanders, “Latvijas statistikas pakvaldes materiali par Baigo gadu Huvera instituta archiva”, *Latvijas archivi*, 1994, N. 2/1, p. 89–91; B. Spridzans, “Ta sakas Latvijas iedzivotaju masveida represijas”, *Represeto saraksts 1941. I. Abrenes aprinkis – Rezeknes aprinkis*, Rīga: Latvijas valsts archivs, 1996; D. Kliavinia, “Pamiatu liudej, postradavšich v deportacijach”, *Diena*, Rīga, 1996 m. liepos 15 d.; A. Vitkovskij, V. Jampol'skij, “Včera eto bylo sekretom. Dokumenty o litovskich sobytijach 40–50 g.g.”, *Izvestija CK KPSS*, 1990, N. 10, s. 129-139; V. N. Zemskov, “Prinuditel'nye migracii iz Pribaltiki v 1940-1950-ch godach”, *Otečestvennye archivy*, 1993, N. 1, s. 4-19; N. F. Bugaj, *L. Berija – I. Stalimu: “Soglasno Vašemu ukazaniu...”*, M.: AIRO – XX, 1995, 320 s.; N. F. Bugaj, “Vyselenie proizvesti po prikazu tov. Berija”, *Revista de istorie a Moldovei*, 1991, N. 1(5), s. 45–52; V. I. Pasat, *Trudnye stranicy istorii Moldovy, 1940–1950-e g.g.*, M.: Terra, 1994, 800 s.; W. Wielhorski, *Los Polaków w niewoli sowieckiej, 1939–1956*. Rada Ziem Wschodnich R. P., Londyn, 1956, 28 s.; J. Siedlecki, *Losy Polaków w ZSRR w latach 1939–1986*, London: Gryf Publications Ltd., 1987, 400 s.; P. Żaron, *Ludność polska w Związku Radzieckim w czasie II wojny światowej*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990, 464 s. 1.; S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej*, Wrocław: Prace historyczne, 1993 179 s.; A. Gurjanow, “Cztery deportacje”, *KARTA* (Niezależne pismo historyczne, Warszawa). 1994, N. 12, s. 114–136; U. I. Adamuška, *Palityčnyja represii 20-50-ch gadou na Belarusi*, Minsk: Belarus', 1994, s. 106-107; A. E. Gurjanov, *Polskie specpereselency v SSSR v 1940-1941 g.g., Istoričeskie sborniki “Memoriala”, vypusk 1: Repressii protiv poliakov i pol'skich graždan*, Moskva: Zven'ja, 1997, s. 114–136.

¹⁵ Išvežtųjų lietuvių sąrašas. Stalino teroras 1940-1941 m./ Sudarytojas L. Kerulis, Chicago, 1981.

¹⁶ Lietuvos gyventojų genocidas, t. 1: 1939-1941 m., Vilnius, 1992; Antras pataisytas ir papildytas leidimas, V., 1998.

Remiantis naujais archyviniais šaltiniais pirmiausia mėginta patikslinti 1941 m. tremties statistiką ir metodiką¹⁷. Memuariniai leidiniai (*Žr. Bibliografinį sąvadą*) daugiausia padėjo išsiaiškinti trėmimo aplinkybes ir tremtinių gyvenimo sąlygas¹⁸.

Darbe pasinaudota Lietuvos ir Rusijos archyvuose saugomais NKVD- NKGB dokumentais: Lietuvos Ypatingojo Archyvo KGB, VRM ir LKP dokumentų skyrių fondais, Rusijos Federacijos Valstybinio archyvo fondais Nr. 9401 (SSRS NKVD įsakymai), 9414 (SSRS MVD GULAG'as), 9479 (SSRS MVD 4-as specialus skyrius).

Trėmimų geografija ir pobūdis

Trėmimai arba deportacijos (lot. “deportatio”- išvijimas, tremtis) – tai specifinė politinių represijų rūšis. Politinėmis represijomis (lot. “repressio” – baudžiamoji priemonė, bausmė, kuria norima nuslopinti ką nors) šiuo metu pripažįstamos “priemonės, kurias valstybė naudojo politiniais sumetimais, atimdama gyvybę ar laisvę, patalpindama prievartiniam gydymui psichiatrinėse ligoninėse, išsiųsdama iš šalies ir atimdama pilietybę, ištremdama gyventojų grupes iš jų gyvenamųjų vietų, išsiųsdama į tremtį ir prievartinį apgyvendinimą, panaudama prievartiniam darbui apribotos laisvės sąlygomis, o taip pat teismų ir kitų institucijų, kurioms buvo suteikiamos teisminės funkcijos arba administracine tvarka vykdomųjų valdžios institucijų arba pareigūnų, arba administracinius įgaliojimus turinčių visuomeninių organizacijų ir jų struktūrų sprendimais - teisių atėmimas ar apribojimas asmenims, kurie pripažinti socialiai pavojingais valstybei ar politinei santvarkai pagal klasinius, tautinius, religinius ar kitus požymius”¹⁹.

Deportacijų, kaip represijų išskirtinis bruožas – jų administracinis (neteisminis) pobūdis ir tai, kad buvo nukreiptos ne prieš konkretų žmogų, o prieš tam tikrais išankstiniais kriterijais apibrėžtą žmonių grupę. Sprendimus dėl trėmimų organizavimo priimdavo Sovietų Sąjungos komunistų partijos ir vyriausybės vadovai, pagal NKVD-MVD ir NKGB-MGB organų iniciatyvą.

1941 m. gegužės–birželio mėn. buvo įvykdytas didelių grupių gyventojų masinis trėmimas iš Sovietų Sąjungos užimtų teritorijų, kurias ji užėmė pagal 1939 m. rugpjūčio 23 d. Sovietų Sąjungos–Vokietijos paktą ir vėlesnes sutartis su Vokietija. Tai buvo jau ketvirtasis trėmimas į SSRS gilumą nuo Antrojo pasaulinio karo pradžios. Trys pirmieji buvo įvykdyti 1940 m. rytinėse ikikarinės Lenkijos valstybės teritorijose. 1941 m. trėmimų zoną sudarė Estija, Latvija, Lietuva, Besarabija su Šiaurės Bukovina, taip pat vakarinės Baltarusijos ir Ukrainos dalys.

¹⁷ Anušauskas A. Lietuvos gyventojų sovietinis naikinimas, V., 1996; Grunskis E. Lietuvos gyventojų trėmimai 1940-1941, 1945-1953 metais, V., 1996; Lietuvos kovų ir kančių istorija. Kn. I. Lietuvos gyventojų trėmimai 1941, 1945-1952 m.: Dokumentų rinkinys, V., 1994 ir 1995;

¹⁸ Juciūtė E. Pėdos mirties zonoje, New York, 1974; Alksnytė-Garbštienė O. Sibire... Tremtinių žeme, V., 1994; Ankevičius S. Už Uralo, žemės galo, V., 1989 ir t.t.

¹⁹ Rusijos Federacijos 1991 m. spalio 18 d. įstatymo “Apie politinių represijų aukų rehabilitavimą” I straipsnis, Plg. Полян П. Не по своей воле, История и география принудительных миграций в СССР, с. 11-12.

Pasiruošimas trėmimams

Masiškai naikinti lietuvių tautą, vadovaujantis komunistine ideologija, buvo rengiamasi nuo 1939 m. Kadangi pagal v/s ltn. Zaidenvurmo nuostatą turėjo būti suregistruota apie 320 tūkst. buvusių tautinių partijų ir organizacijų narių, tai kartu su šeimų nariais į Sibirą buvo rengtasi ištremti apie 50 % visos lietuvių tautos.

Pasirengimo trėmimams baigiamasis etapas prasidėjo 1941 m. gegužės 21 d. Tą dieną NKGB sušaukta pasitarime kartu su NKGB apskričių skyrių viršininkais ir jų pavadootojais, kelių transporto poskyrių ir pasienio būrių 5-ųjų poskyrių viršininkais buvo aptartas pasirengimas masiniams trėmimams ir areštams²⁰. Jau po dviejų dienų (gegužės 23 d.) Lietuvos SSR valstybės saugumo liaudies komisaras P. Gladkovas išleido visiškai slaptą įsakymą Nr.0037 apie išvežimo operacijos parengimą.

1941 m. birželio 4 d. V. Merkulovo pavadootojas I. Serovas (Serov) NKGB apskričių skyrių viršininkams išleido slaptą instrukciją, kaip organizuoti galutinę tremiamų žmonių apskaitą ir patį trėmimą. Šį kartą turėjo būti tremiami tik tie, kurių apskaitos bylose spėta sukaupti kokios nors „kompromituojančios medžiagos“: apie dalyvavimą Nepriklausomybės kovose, aukštų valstybinių pareigų ėjimą, priklausymą Šaulių sąjungai ir pan.

Taip numatytų suimti žmonių skaičius gerokai sumažėjo nuo 19 610 (jiems gegužės 12 d. dar nebuvo sudaryta bylų) iki 8598 (jiems jau buvo sudarytos apskaitos bylos), o suimamų šeimos narių padaugėjo nuo 2954 iki 13 652. Dėl tokių pasikeitimų bendras skaičius nedaug sumažėjo – nuo 22 564 iki 22 252. NKGB visą mėnesį stropiausiai registravo moteris, vaikus, kurie turėjo išvykti kartu su savo vyrais, tėvais. Pasikeitimas aiškus – dabar dėmesys sutelkiamas ne į atskirus žmonius, o į šeimų naikinimą. Sunaikinus ištisas šeimas, turėjo išnykti ir dešimtmečiais kaupta jų patirtis, visuomeninė-kultūrinė įtaka. Turėjo išnykti geriausia dalis du dešimtmečius ugdytų profesinių grupių: karininkų, policininkų, mokytojų, žurnalistų ir kt.

Tremiamųjų kategorijos ir kiekybiniai skirtumai

Kiekybiniai skirtumai darbuose, kuriuose remiamasi SSRS NKVD dokumentais, atsiranda daugiausia dėl statistinių duomenų vidinių prieštaravimų ir nevienodumų – dėl tų savybių, kurios organiškai būdingos pirminiems archyvų šaltiniams. Rusijoje paskelbtose publikacijose apie 1941 m. trėmimus į tai iki šiol beveik neatsižvelgiama.

1941 m. trėmimai labai skyrėsi nuo kiekvienos analogiškos 1940 m. operacijos, kuri buvo Molotovo-Ribentropo pakto teritorijose. 1941 m. buvo numatyta ištremti įvairesnių kategorijų gyventojų. Jie patyrė trijų skirtingų rūšių represijas, o kiekvienoje 1940 m. operacijoje visų ištremtųjų statusas buvo vienodas: specialiai perkeltuosius iš vakarinių USSR ir BSSR sričių apgyvendino izo-

liuose NKVD specialiosiose gyvenvietėse, o jau represuotų asmenų šeimos narius, kaip administraciniu atžvilgiu ištremtuosius, prižiūrimus NKVD, – Kazachstano kolūkiuose, sovietiniuose ūkiuose ir darbininkų gyvenvietėse. 1941 m. tremiamųjų kategorijos buvo gausesnės ir įvairesnės: antisovietinių nacionalistinių organizacijų nariai, įvairios “buvusiųjų” kategorijos: buvę žandarai, policininkai, kalėjimų sargybiniai, karininkai, dvarininkai, fabrikantai, prekybininkai, buvę valstybės tarnautojai. Visi jie buvo suiminėjami ir gabenami į NKVD karo belaisvių lagerius: Kozelsko, Starobelsko ir Juchnovo. Konvojaus dokumentuose visi jie buvo vadinami “suimtaisiais”, arba “A grupe”, arba “A grupės suimtaisiais”. Jų šeimų nariai, taip pat šeimos nariai tų “kontrevoliucionierių”, kurie buvo suimti anksčiau (įskaitant jau nuteistus aukščiausiaja bausme) arba perėję į nelegalią padėtį, sudarė kitas ištremtųjų per 1941 m. operaciją kategoriją: tremtiniai, išsiųsti 20-čiai metų į Kazachstaną, Komijos ASSR, Altajaus ir Krasnojarsko kraštus, Kirovo, Novosibirsko ir Omsko sritis. Konvojų dokumentuose jie buvo vadinami “B grupe”, arba “B grupės suimtaisiais”. “A grupei” buvo priskirti taip pat repatriantai iš Vokietijos ir vokiečiai, užsiregistravę išvažiuoti į Vokietiją, bet neišvažiavę, o ištremtųjų “B grupei” – pabėgėliai iš “buvusios Lenkijos”, atsisakę sovietinės pilietybės, pagal buvusius policijos sąrašus ištremtos buvusios prostitutės. Atskirą kategoriją sudarė kriminaliniai nusikaltėliai, kuriuos buvo numatyta išsiųsti į GULAG’o pataisos darbų lagerius. Visoms šiomis kategorijoms ir represijų rūšims bendra buvo tai, kad niekas iš tremiamųjų nebuvo formaliai nuteistas. NKVD dokumentuose šią operaciją imta vadinti “socialiai svetimų elementų išsiuntimu”.

Taigi dešimčiai tremiamųjų kategorijų buvo numatytos trijų rūšių represijos: buvimas gyvenvietėje prižiūrint NKVD, laikymas karo belaisvių lageriuose ir laikymas GULAG’o sistemos pataisos darbų lageriuose. Tačiau antroji ir trečioji represijų rūšys faktiškai susiliejo – tuoj po to, kai Vokietija užpuolė SSRS, išvežami į karo belaisvių lagerius arba esantys ešelonuose pakeliui į tuos lagerius buvo perkelti arba peradresuoti į pataisos darbų lagerius. Archyvuose dokumentuose nerasta įrodymų, kad perkėlimas iš karo belaisvių lagerių į pataisos darbų lagerius buvo iš anksto suplanuotas. Matyt, priežastis buvo netikėtas Vokietijos užpuolimas ir noras išsiųsti suimtuosius kuo toliau nuo artėjančio fronto arba atlaisvinti lagerius būsiesiems vokiečių karo belaisviams.

Būtina pažymėti, kad tie keletas žinomų normatyvinių NKVD dokumentų²¹, kuriais remiantis mūsų ir kituose darbuose išvardijamos 1941 m. numatytų ištremti gyventojų kategorijos, tėra žinybiniai dokumentai, reglamentavę mums nežinomos sovietinės vadovybės direktyvos vykdymo tvarką. Tačiau nutarimas dėl to, kad ištremtos ir vienaip ar kitaip represuotos turėjo būti kaip tik minė-

---

²⁰P.Gladkovo 1941 m. gegužės 28 d. pranešimas V.Merkulovui, LYA, f. K–1, ap. 10, b. 5, l. 201.

²¹ SSRS NKVD direktyva dėl socialiai svetimų elementų išsiuntimo iš Baltijos respublikų, Vakarų Ukrainos, Vakarų Baltarusijos ir Moldavijos; Lietuvos, Latvijos ir Estijos SSR NKGB pateikti duomenys apie suregistruotų antisovietinių ir socialiai svetimų elementų skaičių, Rusijos Federacijos valstybinis archyvas (toliau – RFVA), f. 9479, ap. 1, b. 87, l. 189; Iš Lietuvos, Latvijos, Estijos ir Moldavijos SSR išsiunčiamo specialiojo kontingento etapavimo, paskirstymo ir įdarbinimo priemonių planas, *ibid.*, l. 37–41.

tosios kategorijos, galėjo būti priimtas tik aukščiausiu lygiu – kaip VKP(b) CK politinio biuro ir SSRS liaudies komisarų tarybos nutarimai. Šie aktai iki šiol nerasti. Vienintelė išimtis yra bendras VKP(b) CK ir SSRS LKT 1941 m. gegužės 14 d. nutarimas Nr. 1299–526ss “Dėl kontrrevoliucinių organizacijų likvidavimo vakarinėse USSR srityse”²². Tačiau šis nutarimas liečia tik vakarines Ukrainos sritis ir jame numatytos įvairios kovos priemonės prieš OUN – “Ukrainos nacionalistų organizaciją” (tik vienoje vietoje prabėgomis paminėtos lenkų organizacijos).

Iki tol buvusios trėmimo operacijos buvo vykdomos remiantis VKP(b) CK politinio biuro ir SSRS liaudies komisarų tarybos nutarimais. Ir tikrai, SSRS KGB Centrinio archyvo pažymyje, paskelbtoje 1990 m.²³, kaip pagrindas įvykdyti trėmimo operaciją 1941 m. birželio 14 d. Lietuvos SSR paminėtas VKP(b) CK ir SSRS LKT 1941 m. gegužės 16 d. nutarimas, bet nei jo numeris, nei pavadinimas nenurodyti ir jo turinys neatpasakotas.

Trėmimų vykdymas. Trėmimų ypatybė buvo ta, kad įvairios ištremtųjų pagal visas tris represijų rūšis kategorijos buvo atstovaujamos tik ištremtųjų iš Baltijos respublikų. Ten, kur 1941 m. trėmimo operacija buvo vykdoma atskiriant šeimos narius pagal konvojinės kariuomenės fonduose rastą instrukciją²⁴ ji vyko dviem etapais. Pirmuoju etapu visi tremiamieji buvo vežami į pradinę surinkimo stotį ir konvojuojami į ešelonų telkimo vietą. Be to, jie neturėjo būti apieškomi ir jų daiktai – netikrinami, visi turėjo būti paskirstomi į vagonus šeimomis. O antruoju etapu, jau telkimo punktuose, tremiamieji buvo padalijami į dvi grupes: “A grupė” (“šeimos galvos”) ir “B grupė” (“šeimos nariai”). “A grupė” buvo laipinama į vagonus, pažymėtus raide A, ir siunčiama tolyn atskirame ešelone. “B grupė” toliau važiavo “savarankišku ešelonu”. “B grupė” turėjo būti laipinama į ešeloną neapieškant kiekvieno ir netikrinant daiktų. “A grupė” turėjo būti konvojuojama kaip ir suimtieji, t. y. kiekvienas jų buvo apieškomas įlaipintas į vagoną ešelonų telkimo punktuose. Be to, iš Lietuvos ir Latvijos vykusių konkrečių ešelonų dokumentai, saugomi RVKA, rodo, kad kai kur suimtuosius laipino į atskirus vagonus jau pradinėse surinkimo stotyse, o ne telkimo punktuose.

Trėmimai prasidėjo birželio 14 d. 3 val. ryto. Kadangi dauguma tremiamų žmonių gyveno kaimuose, atvykusios trėmimų vykdytojų operatyvinės grupės užmezgdavo ryšį su vietos aktyvistais ir nustatydavo tikslią ištremti numatytų šeimų gyvenamąją vietą. Grupei įsiveržus į tremiamųjų butus ir namus, jos vyresnysis pirmiausia pagal sąrašus patikrindavo šeimos sudėtį, paskui pradėdavo kratą – “ginklams surasti”. Padarius kratą, tremiamiesiems būdavo pareiškiama, kad vyriausybės nutarimu jie bus išvežti “į kitas Sovietų Sąjungos sritis”. Jeigu kas nors mėgindavo bėgti, būdavo šaudoma. Vienas svarbiausių trėmimų tikslų buvo aprūpinti Sibiro ir šiaurines SSRS

---

²² Rusijos Federacijos vyriausybės archyvas, f. 93. Dokumentų kolekcija.

²³ A. Vitkovskij, V. Jampol'skij, “Včera eto bylo sekretom. Dokumenty o litovskich sobytijach 40–50-ch g.g.”, *Izvestija CK KPSS*, 1990, N. 10, s. 129–139.

²⁴ Rusijos valstybinis karo archyvas (toliau – RVKA), f. 18444, ap. 2, b. 264, l. 152–154, 156.

sritis nemokama darbo jėga, todėl pagal I. Serovo instrukciją tremtiniams buvo leidžiama pasiimti ne daugiau kaip 100 kg per visą jų gyvenimą užgyvento turto: drabužių, avalynės, indų, patlynės, maisto, o kaimo gyventojams – dar ir kirvių, pjūklų bei kito smulkaus inventoriaus. Viskas priklausė nuo trėmimų vykdytojų grupės narių ir vietinių kolaborantų malonės. Tremtinių atsiminimų apie tai detalės kiek skiriasi, tačiau enkavėdistai ir kolaborantai visur elgėsi nežmonišškai.

Iš archyvinių konvojinės kariuomenės dokumentų matyti, kaip įtemptai dirbo telkimo punktai (tokie kaip, pavyzdžiui, Naujosios Vilnios stotis), į kuriuos važiavo ešelonai iš pradinių surinkimo stočių iš visos Lietuvos. Ten konvojaus viršininkai “keitėsi specialiuoju kontingentu”, ir formavo “vienodos” sudėties “A grupių” arba “B grupių” ešelonus. Iš čia performuoti ešelonai buvo siunčiami į SSRS gilumą, į paskyrimo stotis.

Tremtinių skaičius. Ištremtųjų per 1941 m. operaciją skaičius buvo nustatytas lyginant dviejų nepriklausomų tipų archyvinius duomenis, kuriuos vadinsime “ešeloniniais” ir “skirstymo”. Taip pasiremta parengtu tremtinių vardynu, bet pastarojo tikslumas siekia apie 90 proc. “Ešeloninis” ištremtųjų iš kiekvieno trėmimo rajono skaičius ir atvežtų į kiekvieną paskirstymo rajoną skaičius buvo gauti sumuojant atitinkamais ešelonais pervežto “kontingento” skaičius. Tai buvo galima padaryti todėl, kad pavyko sudaryti katalogą beveik visų ešelonų, kurie atvyko iš “trėmimo zonos” per 1941 m. trėmimo operaciją. “Paskirstymo” duomenys imti iš teritorinių NKVD ir UNKVD pranešimų apie atvykusių tremtinių paskirstymą ir apgyvendinimą. Daugiausia buvo naudojamos pranešimai, datuotais 1941 m. rugsėjo mėn., taip pat rugsėjo–spalio mėnesio pažyma ir pranešimu²⁵, kurį parengė NKVD GULAG’o centrinis OTSP, remdamasis pranešimais iš vietų. Abiejuose šiuose dokumentuose yra nemaža klaidų, patekusių į vėlesnes OTSP tarnybines suvestines, o paskui – ir į dabartinių autorių darbus, nes nepakankamai kritiškai buvo įvertinti NKVD kiekybiniai duomenys.

Praktiškai žinomas visais ešelonais vežtų tremtinių skaičius, o dalyje ešelonų rasta konvojaus dokumentacija, kurioje surašytos tremiamųjų pavardės²⁶. Buvo 17 ešelonų, išsiųstų iš Lietuvos: 11 ešelonų su ištremtaisiais (“B grupė”), 4 ešelonai su suimtaisiais (“A grupė”) ir 2 ešelonai su kriminaliniais nusikaltėliais. Iš 11 “B grupės” ešelonų 8 buvo išsiųsti į Altajaus kraštą, 1 – į Novosibirsko sritį, 1 – į Komijos ASSR ir 1 – į Kazachstano Gurjevo sritį. Iš 4 “A grupės” ešelonų 3 buvo išsiųsti į Starobelsko karo belaisvių lagerį (2 iš jų vėliau persiųsti į Kraslagą), o 1 – į Juchnovo karo belaisvių lagerį. Abu ešelonai su kriminaliniais nusikaltėliais buvo išsiųsti į Karelijos–Suomijos ASSR Medvežja Goros stotį – į Baltosios–Baltijos jūrų kanalo lagerį (Belbaltlagą). 4 iš 11 ešelonų su iš-

²⁵ RFVA, f. 9479, ap. 1, b. 87, l. 199–200 verst., 202–204, 206–208, 209–213, 220–223, 225–230, 238.

Ibid., l. 15–20, 224.

²⁶ A. E. Gur’janov, “Masštaby deportacii naselenija v glub’ SSR v mae-ijune 1941 g.”, *Istoričeskie sborniki “Memoriala”, vypusk 1: Repressii protiv poliakov i pol’skich graždan*, Moskva: Zven’ja, 1997, s. 137–175.

tremtaisiais ir 2 iš 4 ešelonų su “A grupės” suimtaisiais 240-ojo ir 226-ojo konvojaus pulkų archyvų fonduose yra ištremtųjų pavardžių sąrašai.

Tarp ešelonų, pasiūtų iš karo belaisvių lagerių į GULAG’o pataisos darbų lagerius, svarbus ešelonas išsiųstas iš Juchново lagerio į Dudinkos prielauką (Norillagą). Šio ešelono kaliniai buvo Baltijos valstybių armijų karininkai. 256 jų buvo Lietuvos kariuomenės karininkai. Visų šiuo ešelonu vežtų karininkų pavardžių sąrašas rastas 236-ojo konvojaus pulko archyvo fonde²⁷.

Nagrinėjant rajoninius dalinių “ešeloninių” ir “paskirstymo” duomenų skirtumus būtina atsižvelgti į tai, kad daugelio kataloge surašytų ešelonų žinomos tik paskyrimo stotys ir rajonai, o faktinės atvykimo vietos galėjo būti kitos, peradresavus kelyje ešelonus. Gali būti, kad kai kurie ešelonai, galėjo būti pažymėti eilinėse Pervežimų skyriaus suvestinėse tik “iš inercijos”, nes buvo pasiūsti (arba tik rengtasi pasiūsti), bet realiai neatvyko į paskyrimo vietą (pavyzdžiui, dėl 1941 m. birželio 22 d. prasidėjusių karo veiksmų). Antra vertus, gali būti, kad paskirstymo vietų NKVD/UNKVD savo pranešimuose teisingai nurodė bendrą atvykusiųjų skaičių, bet galėjo suklysti nurodydami vieną ar kitą ištremtųjų grupių ištremimo rajonus.

Iš Lietuvos SSR daugiausia žmonių buvo ištremta į Altajaus kraštą, gerokai mažiau – į Novosibirsko sritį, Kazachstaną ir Komijos ASSR. Beje, dviejų pastarųjų rajonų “ešeloniniai” ir “paskirstymo” duomenys visiškai sutampa. Tiesa, Kazachijos SSR NKVD 1941 m. rugsėjo 11 d. pranešime kaip ištremimo rajonas, iš kurio į Gurjevo sritį atvežta 488 prostitučių, nurodytas ne Lietuva, o visos Baltijos respublikos. Vėliau OTSP 1941 m. spalio mėn. pranešime visi ištremtieji iš Baltijos šalių Kazachstane mechaniškai pripliusuoti prie ištremtųjų iš Latvijos, dėl to bendras ištremtųjų iš Lietuvos skaičius sumažintas 488 žmonėmis. Šios grupės ištremimo rajonas tiksliai žinomas iš ešelono dokumentų, saugomų 226-ojo konvojaus pulko fonde²⁸.

“Ešeloninių” ir “paskirstymo” duomenų apie ištremtuosius iš Lietuvos į Altajaus kraštą ir Novosibirsko sritį skirtumas maždaug vienodas (apie 2 tūkstančius žmonių), tik priešingo ženklo. Galbūt dalis ešelonų iš Lietuvos iš pradžių buvo pasiūsti į Altajaus kraštą, o iš tikrųjų ištremtieji išlaipinti anksčiau, Novosibirsko srityje.

Ešelonų iš Lietuvos sąrašė nėra nė vieno išsiūsto į Krasnojarsko kraštą arba jį pravažiavusio. 164 ištremtieji iš Lietuvos, minimi Krasnojarsko krašto UNKVD pranešime²², galėjo atvažiuoti ten arba su tomis “šeimos galvomis”, kurios buvo persiūstos iš Starobelsko karo belaisvių lagerio į Krasnojarsko lagerį (Kraslagą), arba dalis vieno ešelono (keletas vagonų), paskirto į Novosibirsko sritį ar Altajaus kraštą, tariamai buvo nukreipta į Krasnojarsko kraštą.

²⁷ RVKA, f. 18444, ap. 2, b. 420, l. 2, 102–129, 130–143.

²⁸ RFVA, f. 9479, ap. 1, b. 87, l. 202–204;

Ibid., l. 15–20; RVKA, f. 39398, ap. 2, b. 2, l. 174–224.

Ištremtųjų iš Lietuvos “paskirstymo” skaičius – 13 170 žmonių – maždaug atitinka “ešeloninį” skaičių – 12 832 žmones (turint galvoje ir netektis kelyje). Suimtųjų skaičius išsiųstųjų į karo belaisvių lagerius ir kriminalinių nusikaltėlių, išvežtų tiesiai į pataisos darbų lagerius, – 3425 + 1238 = 4663 žmonės. Mūsų bendras “ešeloninis” visų kategorijų represuotųjų skaičius, įvykdžius Lietuvoje trėmimo operaciją, yra 17 501 žmogus (P. Gladkovo ataskaitoje buvo rašoma apie 17 485 žmonių ištėmimą). Bendras birželio 14–18 d. iš Lietuvos išvežtų žmonių skaičius siektų mažiausiai 18 500, jeigu atsižvelgtume į tai, kad dalis ešelonų nepasiekė tremties vietų ir tuo pat metu buvo išvežta didelė kalinių grupė į Gorkio ir Sol-Ilecko kalėjimus.

Į lagerius ir tremtį 1939–1941 m. pateko apie 23 tūkst. Lietuvos gyventojų²⁹. Tremtinių neskirstė pagal tautybes, visi buvo priskirti “tremtinių iš Lietuvos” kategorijai. Tik prasidėjęs karui šiek tiek pakoregavo tremtinių tautinę sudėtį.

Tarp tremtinių daugiausia buvo ūkininkų – 29,8 proc. ir namų šeimininkių (darbingo amžiaus įvairių socialinių sluoksnių atstovų šeimos narių) – 14,3 proc., toliau eina mokytojai – 5,2 proc., tarnautojai – 5,0 proc., darbininkai – 3,1 proc. Atskirtų nuo šeimos ir išvežtų į lagerius vyrų socialinė padėtis tokia: tarnautojų – 15,8 proc., ūkininkų – 14,0 proc. policijos pareigūnų – 11,1 proc., kariškių – 10,5 proc., darbininkų – 7,5 proc.

Tremtinių likimas. Lenkijos vyriausybė (Londone) ir Sovietų Sąjunga 1941 m. liepos 30 d. sudarė sutartį, pagal kurią rugpjūčio 12 d. buvo paskelbta Lenkijos piliečių amnestija. Iš įkalinimo vietų ir tremties buvo paleistas 389 041 buvęs Lenkijos pilietis³⁰. Pabėgėliai iš buvusios Lenkijos (lenkai ir žydai), kuriuos suėmė ir ištėmė kartu su lietuviais, taip pat buvo paleidžiami³¹. Taip sumažėjus lenkų ir žydų tremtinių bei kalinių skaičiui, nuo 1941 m. rugsėjo mėn. lietuviai jau sudarė didesnę iš Lietuvos išvežtų žmonių dalį negu pirmosiomis trėmimų dienomis.

Gausiausia tremtinių grupė atsidūrė Altajaus krašte – 7 232 asmenys, arba 58,6 proc. visų iš Lietuvos ištremtų žmonių. Altajaus krašte atsidūrė žmonės beveik iš visų apskričių, bet daugiausia – iš Kauno, Šiaulių ir Rokiškio. 1942 m. 2 795 tremtiniai, daugiausia moterys su mažamečiais vaikais ir nedarbingi vyrai, iš Altajaus krašto buvo nugabenti į Jakutijos šiaurę, Lenos upės deltos salas. Tremtiniai iš Lietuvos buvo nuvežti ir į Komijos miškus (į Komiją pateko tremtiniai iš Žemaitijos – Raseinių, Telšių, Tauragės ir Kretingos apskričių) (1468 asmenys, arba 11,9 proc.), į Tomsko sritį (į Tomsko sritį – iš Zarasų, Biržų, Kauno, Šiaulių, Marijampolės apskričių) (1309 asmenys, arba 10,6 proc.). Į Kazachiją 1940 m. žiemą ir pavasarį buvo tremiama iš Sovietų

²⁹Tarp jų buvo apie 4 tūkst. lenkų (iš jų 573 kaliniai), apie 1,3 tūkst. žydų (kalinių skaičius nežinomas, bet, matyt, jų buvo apie 300), apie 500 rusų, gudų, vokiečių, latvių (iš jų 115 kalinių). Savitarpio pagalbos žinių biuro duomenimis, tarp 1941 m. tremtinių buvo net 3328 lenkai, bet galima spėti, kad dėl to meto okupacijos sąlygų į lenkų sąrašus pateko dalis žydų (ypač karo pabėgėlių).

³⁰Kokurin A.I. Evakuacija zaključennyh... S. 6.

³¹Tai gali patvirtinti tezę, kad buvo ištremta daugiau žmonių negu pažymėta dokumentuose. NKVD statistikos duomenis apie tremtinių paskirstymą surinko 1941 m. rugsėjo mėn., kai tremtinių skaičius galėjo būti labai pakitęs.

Sjungos aneksuotų rytinių Lietuvos rajonų, o 1941 m. birželio 14 d. ten buvo išvežtos moterys, Lietuvos policijos kadaise užregistruotos kaip prostitutės. Net 74 proc. šių tremtinių tolesnis likimas nežinomas. Pavienės šeimos pateko į Krasnojarsko ir Novosibirsko sritis, o 1 596 ištremtųjų tremties vietos liko nenustatytos.

Po karo, išvarginti bado, šalčio ir sekinančio darbo, stengdamiesi išgelbėti savo artimuosius ir patys išsigelbėti nuo mirties, tremtiniai visokiais būdais ir keliais bėgo į Lietuvą. Pakeliui į Tėvynę jų tykojo specialūs bėglių gaudymo būriai, o Lietuvoje juos persekiojo sovietinio saugumo struktūros. Daugiau kaip trečdalis bėglių buvo sugauti, įkalinti trejiems metams, paskui gražinti atgal į tremties vietą. Kaip matyti šioje lentelėje, daugiausia bėglių buvo iš Komijos – 27,9 proc., tačiau jų daugiausia ir sugaudavo – 43,5 proc.

Vardyne atskleisti duomenys apie tremtinių mirtingumą pagal amžiaus grupes. Daugiausia mirdavo pagyvenę ir seni žmonės, kūdikiai ir vaikai iki 5 metų amžiaus. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad ir 40-45 metų amžiaus tremtinių mirtingumas buvo didesnis negu kitų amžiaus grupių. Tikriausiai dėl to, kad būtent šio amžiaus žmonės turėjo vaikų ir senus tėvus, kuriuos stengėsi išlaikyti aukodami savo sveikatą. Altajaus krašte atvežtus žmones čia dar kartą apiplėsdavo vietiniai enkavėdistai. Jie susirinkdavo pinigus, fotoaparatus ir kitus vertingesnius daiktus. 7,5 tūkst. Bijske ir Barnaule išlaipintų tremtinių lietuvių pasidalijo statybų ir gamyklų atstovai. Tremtinių prisiminimai apie tenykštį gyvenimą labai įvairūs. Net NKVD dokumentuose pažymėjo, kad “specialiųjų tremtinių gyvenimo ir buities sąlygos kiekviename rajone labai skirtingos”³². Dauguma tremtinių buvo apgyvendinti bendruose barakuose ir žeminėse, nors juose buvo galima gyventi tik vasarą. Dėl antisanitarinių sąlygų, tymų epidemijos, bado sirgo ir mirė vaikai. Tremtinės A. Vederaitės liudijimu, “pradėjo plisti dizenterija ir maliarija [...] Išgulė pusė žmonių [...]. Mirė daug mažų vaikų. Beveik kasdien ką nors laidojom”³³. Kitaip ir negalėjo būti. Kelis kartus apiplėšti, likę be jokio turto, tremtiniai turėjo tenkintis menku, ne visada duodamu duonos (ji buvo kepama iš prosų miltų ir pelų) daviniu. Tačiau tuo kančios nesibaigė. Jau 1942 m. birželio mėn. beveik pusė lietuvių iš Altajaus krašto buvo išvežti tikrai žūčiai į Jakutijos ASSR. Žinomos ten patekusių 2785 lietuvių pavardės. Po 15 metų ir vėliau į Lietuvą grįžo tik 1157 žmonės³⁴.

Atvežti lietuviai buvo iškirstyti į Tit Arų salą (Lenos upės žiotyse), Bykovo pusiasalį (prie Laptevų jūros), Janos upės žiotis ir kitur. Tundroje lietuviams išgyventi buvo labai sunku. Tremtinys K. Svitkauskas prisimena, kad “tų maisto produktų, kuriuos mums skyrė pagal korteles,

³²SSSR NKVD Altajaus krašto valdybos viršininko Vološenkos 1941 m. rugsėjo 15 d. pranešimas, Lietuvos gyventojų trėmimai 1941, 1945-1952 m. P. 77.

³³Vederaitė A. Kaip jie mus vežė... P. 103.

³⁴Zr.: Lietuvos gyventojų genocidas. T. 1 . P. 1 –781.

neturėjo už ką nusipirkti. Mes nieko neuždirbdavom. Duonos normą gaudavom, bet ir tai ne visada ją kepdavo. [...] Prasadėjo badas. Mirti pradėjo ne tik seni, bet ir jauni”³⁵.

Novosibirsko srityje tremtinių lietuvių buvo įkurdinta beveik 4 tūkst., apie 40 % jų – vaikai. Visus tremties sunkumus jie turėjo pakelti kartu su suaugusiais. Vyrų tarp tremtinių buvo apie dešimtadalis, daugelis jų – seneliai. Visa šeimos išlaikymo našta teko moterims.

Daugelis tremtinių neilgai gyvendavo vienoje tremties vietoje. Enkavėdistai ne tik perkeldavo juos į kitas vietas už tūkstančių kilometrų (pavyzdžiui, iš Altajaus į Jakutiją), bet ir dažnai kilnodavo pačiame krašte, srityje ir net rajone. Dėl to tremtinių gyvenimas dar labiau pasunkėdavo, ir visose tremties vietose atsirado daugybė jų kapų. Tuo tarpu GULAG-o Darbo ir specialiųjų tremtinių skyrius net nefiksavo tremtinių skaičiaus kitimo dėl mirties, o be to tremtinių gretos pasipildė 863 tremtyje gimusiais vaikais ir 24 asmenimis, savanoriškai nuvykusiais į tremtį pas artimuosius. Tremties vietose jie būdavo įtraukiami į tremtinių sąrašus ir jiems buvo taikomi tokie pat apribojimai.

1941 m. birželio 14–19 d. pagal Lietuvos NKVD sąrašus išvežti 1274 žmonės pateko į Bellagą (Karelijoje) ir Oneglagą³⁶ (Archangelsko sr.). Koks buvo jų likimas, beveik nežinoma. Prasadėjus karui, daugelis lagerių (ir minėtieji) buvo likviduojami, o kaliniai šimtus kilometrų pėsčiomis varomi į kitus lagerius. Šimtai kalinių nepasiekė naujų kalinimo vietų ir pakeliui mirė.

Apie nuo šeimų atskirtus vyrus žinių išliko daugiau. Pirmiausia jie pateko į Starobelsko ir Juchново (čia kalėjo lietuvių kariai) karo belaisvių lagerius. Prasadėjus karui, iš Starobelsko lagerio lietuviai buvo išskirstyti į įvairius lagerius – Karlagą, Vorkutlagą (Komijos ASSR), Siblagą (Kemerovo sr.), Sevurallagą (tuomet – Sverdlovsko sr.) ir Kraslagą (Krasnojarsko kr., Rešiotų m.).

Kiek kitaip klostėsi 1941 m. birželio 19 d. Juchново lageryje atsidūrusių karių likimas. NKVD dokumentuose nurodyta, jog ešelonas į Babynino stotį (šalia Juchново lagerio) vežė 256 žmones, tačiau liudytojai teigia (remiamasi ir įkalintų karių sąrašu), kad lageryje buvo įkalinta apie 340 karių (dar 14 prisidėjo Kraslage). Savitarpio pagalbos žinių biuras nustatė, kad buvo išvežta 426 kariai (kai kurie jų galėjo patekti į kitus ešelonus arba iš pradžių pateko į Vilniaus kalėjimą). Prasadėjus karui, Juchново lageryje kalinti lietuvių, latvių ir estų kariai (apie 1000 žmonių) buvo išvežti į Sibirą. 1941 m. liepos 15 d. lietuvių kariai buvo nuvežti į Kraslagą. Liepos 28 d. į baržą sugrūsti lietuvių karininkai buvo nugabenti į Dudninką. Iš čia rugpjūčio 10 d. jie pateko į Norilsko lagerį (į 7-ąjį lagerio punktą). Naujieji kaliniai čia gavo “lagerininkų drabužius, čiužinio užvalkalą, pagalviukui užvalkalą, antklodę, medinį šaukštą ir tokį pat dubenėlį”³⁷. Kaliniai dirbo Norilsko gamyklų rajone. Išsekinti lietuvių kariai greitai pradėjo mirti. Toliau į rytus nuo Norilsko, ties

³⁵Svitkauskas K. Laimės vaikai... P. 41–42.

³⁶1941 m. birželio 14 d. plane lietuvius buvo numatyta išsiųsti į Usollagą, o latvius – į Bellagą ir Oneglagą (žr.: Lietuvos gyventojų trėmimai 1941, 1945-1952 m. P. 36). 1941 m. spalio 20 d. pažymoje pažymėta kitaip: latvius – į Usollagą, o lietuvius – į Bellagą ir Oneglagą (žr.: Ten pat. P. 90).

Lamos ežeru, buvo įkalinti į “tobulinimosi kursus” išvežti aukštesnieji karininkai: 14 lietuvių, 13 latvių ir 15 estų. 1940 m. pradėtas Lietuvos kariuomenės naikinimas buvo baigtas Norilsko lageriuose.

Įkalinti lietuviai dar sparčiau buvo naikinami 1942 m. žiemą. Dauguma 1941 m. Sovietų Sąjungos lageriuose ir kalėjimuose įkalintų lietuvių formaliai tebebuvo tardomieji, jiems dar nebuvo pritaikytas joks Sovietų Rusijos BK straipsnis. Šie formalumai atlikti 1941 – 1942 m. žiemą. Toli nuo tėvynės įkalintų lietuvių kančios dar labiau padidėjo prasidėjus tardymams. Atgaline data sudarytos bylos buvo nusiųstos SSRS NKVD Ypatingajam pasitarimui. Visi kaliniai buvo apkaltinti pagal 58 straipsnio skirsnius ir už akių nuteisti 5–25 metams laisvės atėmimu, kai kuriems paskirta aukščiausiaji bausmė – sušaudymas.

Kalinių fizinio naikinimo rezultatai jau 1942 m. buvo ryškūs. NKVD vertinimu, 1940 m. 35,6 % kalinių tiko sunkiam darbui, 25,2 % – vidutiniam, 15,6 % – lengvam ir 23,6 % buvo invalidai. 1942 m. visų šių kategorijų kalinių buvo atitinkamai 19,2 %, 17 %, 38,2 % ir 25,5 %³⁸.

Į lagerius dažniausiai patekdavo sveiki žmonės. Per vienus ar dvejus metus jie pereidavo visas minėtas kategorijas ir tik retas lageriuose išgyveno 1941 – 1944 m. Tuomet per 3 metus lageriuose buvo įkalinta daugiau kaip 4 mln. žmonių (karo pradžioje buvo 2,3 mln., 1944 m. liepos 1 d. – 1,2 mln. kalinių)³⁹, bet daugiau kaip ketvirtadalis atgulė šimtuose GULAG-o lagerių ir kolonijų kapinyne⁴⁰. Kiek tarp jų buvo lietuvių, NKVD dokumentai nenurodo. Nors karo metais tremtiniai maitinosi panašiai kaip kaliniai, bet nuo pelagros mirdavo retai. Jie galėdavo maitintis dilgelėmis, grybais, uogomis. Kaliniai tokių galimybių neturėjo⁴¹.

Beje, negalima pamiršti, kad lagerių ir kalėjimų sanitarijos skyriai dažnai surašydavo fiktyvius mirties liudijimus. Taip buvo nuslepamos tikrosios mirties priežastys (pavyzdžiui, enkavėdistų nukankinti kaliniai) ir siekiama, kad lageris ar kalėjimas labai neviršytų nustatyto mirtingumo vidurki. Pavyzdžiui, 1941 m. mirtingumo vidurkis kalėjimuose buvo 0,21 %, 1942 m. – 1 %, 1943 m. – 0,8 %⁴², bet šie procentai reiškia, kad buvo sunaikinti tūkstančiai žmonių. Ir pirmiausia tai pasakytina apie lietuvius (taip pat latvius ir estus). Mat pagal NKVD nustatytas žmogaus atsparumo formules net penktadalis kalėjimuose mirusių žmonių buvo kalinta mažiau kaip mėnesį⁴³. Dauguma mirdavo nepakėlę NKVD kalėjimuose ir vienu metu. O lietuviai patekdavo į kalėjimus būtent tada, kai sąlygos būdavo pačios sunkiausios. 1942 m. kalinių mirtingumas net

---

³⁷Navaitis A. Lietuvos kariai Norilsko lageriuose... P. 282.

³⁸Ten pat. L. 16.

³⁹Ten pat. P. 8.

⁴⁰Buvo 56 dideli lageriai ir 69 kolonijos, juos sudarė 910 mažesnių lagerių (lagerių punktu) ir 424 kolonijos. Žr.: Ten pat. L. 3.

⁴¹A.Šerėno atsiminimų rankraštis. T. 2. P. 3 // Žr.: Represijų Lietuvoje tyrimo centro archyvas.

⁴²SSRS NKVD Kalėjimų valdybos viršininko m.Nikolskio sudarytos kalinių sergamumo ir mirtingumo 1941 – 1945 m. apžvalgos, RFVA. F. 9413. Ap. 1. B. 73. L. 55, 100.

oficialiuose NKVD dokumentuose pažymėtas dešimteriopai didesnis negu 1940 m. Didžioji dalis 1941 m. birželio 14-18 d. išvežtų į lagerius žmonių pateko į Krasnojarsko lagerius (33,5 proc.), iš jų į Norillagą pateko 435 kariškiai, į Rešotų lagerį - 1990 nuo šeimų atskirtų vyrų, daugiausiai valstybės tarnautojų, mokytojų, policijos kt. pareigūnų. Šiuose lageriuose lietuvių mirtingumas buvo 58,5 proc. (Norillage - 45,0 , Rešotuose - 61,7 proc.). Dar didesnis mirtingumas buvo Molotovo srities lageryje Usollage - 71,6 proc. Asmenų, iki Vokietijos- SSRS karo kalintų Lietuvos kalėjimuose ir išvežtų į Archangelsko, Čkalovo, Gorkio, Vologdos sričių bei Kazachijos ir Komijos lagerius, mirtingumo procentas mažesnis - vidutiniškai 27,5 proc. 1941–1944 m. žuvusių lietuvių kalinių palaidojimo vietos taip ir liko nežinomos.

SSRS NKVD sričių ir kraštų valdyboms vykdant nacionalistų paieškos planus buvo sudaromos bylos lietuviams tremtiniam. 1944 m. jie sudarė apie 40 % visų įkalintų lietuvių. Pasibaigus kalinimo laikui, retas kuris grįžo į Lietuvą. Likę gyvi 1941 m. kaliniai dar papildydavo tremtinių gretas. Išvežtų į lagerius 3 915 asmenų grupę sudarė daugiausia nuo šeimų atskirti vyrai, kurių net 54,5 proc. mirė lageriuose. 1941-1945 m. lageriuose ir kalėjimuose mirė 30 proc. visų iš Lietuvos 1940-1941 m. atvežtų kalinių arba 70 proc. visų mirusiųjų kalinimo vietose.

---

⁴³SSRS MVD Kalėjimų valdybos Sanitarijos skyriaus viršininko medicinos plk. Dostovalovo (Dostovalov) 1946 m. gegužės 17 d. ataskaita, Ten pat. L. 130.